

Tóth J. Zoltán¹

A jogállam jelentései

A jogállamiság fogalmát mára sokan használják, mind a politikai filozófiai, mind a gyakorlati politikai és a hétköznapi diszkurzusban; e fogalom tartalmának tisztázása azonban nehéz kérdés. Mint minden olyan fogalom, amely „divatos”, úgy a jogállam, jogállamiság is „inflálódik”, újabb és újabb jelentéseket vesz fel (illetve régieket ad le), tartalmának *egzak*t meghatározása (mint ahogy általában a konceptuális problémák objektív eldöntése) ezért lehetetlen. Mivel azonban a kifejezés létezik (és detektálható tartalma is *van*, amelynek meghatározása nem teljesen önkényes, illetve amely tulajdonságok tényleges megléte nélkül egy állam jogállami jellegéről nem lehet szó), továbbá e kifejezés rendszeres használatban van,² érdemes közelíteni a jogállamiság jelentéstartományának kijelöléséhez, illetve feltárni a mai fogalomhasználat esetleges eltéréseit. Mindezt úgy, hogy az ne legyen túlságos széles, azaz legyen, illetve maradjon egy valóban specifikus jelentéstartománya, amely alapján értelmesen lehet beszélni róla, megkülönböztetve más, hasonlóan diffúz jelentéstartalommal rendelkező fogalmaktól. Jelen írás erre tesz kísérletet.

¹ Egyetemi docens, Károli Gáspár Református Egyetem Állam- és Jogtudományi Kar Jogtörténeti, Jogelméleti és Egyházjogi Tanszék. Kapcsolat: toth.zoltan@kre.hu.

² Tamás András szerint ez az eszme mára egyenesen egy „sajátos értelmezési elvvé változott, apologetika és kritika számára egyaránt, sőt ideológiai előítéletté vált. A fogalmat így tetszőlegesen használják, s korántsem csak jogászok és politikusok.” Tamás András: *A közigazgatási jog elmélete*. Budapest, Szent István Társulat, 1997. 165. E meglátás mára még helytállóbb; a jogállamiság ma egy olyan hivatkozási alap a politikai és a közbeszédben, amelynek egyik oldalról a létjogosultságát is tagadni igyekeznek mint teljesen tartalmatlan terminusét, másik oldalról pedig azt abszolutizálni és objektívizálni törekednek – miközben a valóságban egyik politikai álláspont sem állja meg a helyét.

A jogállamiság (*Rechtsstaat*,³ *rule of law*⁴) történetileg két alapvető dolgot jelentett. Kezdetben, a 18. század végén és a 19. században ezen a *formális jogállamiságot* értették, alapvetően a német közjogtudomány felfogása alapján. A felvilágosodás követelményeinek kitisztulta után a kialakuló nemzetállamok és a fejlődő kapitalista gazdálkodás számára *de facto* követelménnyé kezdett válni, hogy az abszolutizmus igazságtalanságait az adott országban (is) megszüntessék, és biztosítsák, hogy az emberek a tetteiket a törvényekhez, tehát a jog elvárásaihoz igazíthassák. Ennek a legfőbb követelménye az volt, hogy legyen egy kiszámítható jogrend, konzisztenciára törekvő szabályokkal, amelyeket mindenki megismerhet, követhet, és amelyek megvalósulásában/megvalósításában biztos lehet. Ez a tisztán formális kritériumrendszer olyan elvárásokat foglalt magában, mint a jogszabályok megismerhetősége, tehát azok nyilvános kihirdetése (ami még a 18. században sem mindenhol létezett),⁵ a túl gyors változtatások lehetőség szerinti kerülése, a jogszabályok egyértelműsége, világossága, illetve azok tényleges érvényesítése (minden címzett általi betartása, illetve velük való betartatása) stb. A formális jogállamiság alapján az állami szervek nem járhattak el a törvények ellenében (*contra legem*), sem törvények (törvényes alap) nélkül (*praeter legem*). A lényeg tehát a kiszámíthatóság volt, hogy a tiszta és egyértelmű törvényeket előre tervezhető módon érvényesítsék.

A formális jogállamisághoz tartozott és tartozik ma is:

1. A nyílt jogegyenlőtlenség és a törvények felett álló szuverén jogalkotó tagadása, illetve *a jog által kötött állam elismerése*: az állam, vagyis a jogalkotó maga is a joghoz kötött, a jogi normák magára a jogalkotóra, tehát az államra is vonatkoznak, az állam a törvények megalkotása után éppúgy alá van vetve a törvényeknek, mint bármely más entitás;

³ Magát a *Rechtsstaat* kifejezést (valószínűleg) elsőként Robert von Mohl használta. Vö. Franz Neumann: *Jogállamiság és szuverenitás*. In Takács Péter (szerk.): *Joguralom és jogállam. Antológia a Rule of Law és a Rechtsstaat irodalmának köréből*. Budapest, ELTE ÁJK, 1995. 232. Eredetileg: Franz Neumann: *The rule of law. Political theory and the legal system in modern society*. Leamington Spa, UK – Dover, NH, Berg, 1986. A kifejezés a *Polizeistaat* elméleti ellenképeként jött létre. Vö. Tamás (1997): i. m. 166. A fogalom formális felfogásához lásd továbbá: Kis János: *Alkotmányos demokrácia*. Budapest, Indok, 2000. 108.

⁴ A *rule of law* kifejezés I. Stuart Károly nevéhez fűződik. Vö. Szigeti Péter – Takács Péter: *A jogállamiság jogelmélete*. Budapest, Napvilág, 2004. 230.

⁵ Például az itáliai városállamokban titkos rendeletekkel utasították a bírakat, vagy Franciaországban létezett a *lettre de cachet* jogintézménye, ami a francia abszolút monarchia utólagos és egyedi mérlegeléstől függő, konkrét ügyekre szóló szabályalkotási jogát is magában foglalta. Ez utóbbiba még az a lehetőség is beletartozott, hogy a király megszüntessen egy folyamatban levő büntetőeljárást, vagy éppen ellenkezőleg, bírói ítélet nélkül büntetéssel sújtson olyan személyt, aki nem is követett el bűncselekményt. Vö. például: Catherine Elliott: *French criminal law*. New York, Routledge, 2011. 5.

2. *a jogbiztonság, amely szerint a törvények*

2/A) *nyilvánosan kihirdetettek és bárki által előre, időben megismerhetők, illetve*

2/B) a címzettek számára *egyértelműek és világosak legyenek* („normavilágosság”): a jogalkotó köteles az emberek számára érthető, lehetőség szerint pontos tartalmú normákat alkotni, amelyek esetében a címzettek (a jogszabályi rendelkezések jogosultjai és kötelezettjei) tudhatják, hogy mikor ismerik el az állami jogalkalmazó szervek a magatartását jogszerűnek;⁶

2/C) *azok ne változzanak gyorsan* (a változás követhető legyen), továbbá

2/D) *a visszaható hatályú⁷ jogalkotás tilalma*: bizonyos kivételekkel az állam nem szabályozhat olyan élethelyzeteket, amelyek a szabályozás kialakításakor már elmúltak, illetve teljeseedsbe mentek (e kivételek egyrészt azt a jogalkotást engedik meg, amely magát az államot kivéve egyetlen érintett jogalanyra nézve sem ír elő az akkorinál hátrányosabb feltételeket;⁸ másrészt azt, amikor az állam a már teljeseedett szerződéses viszonyokat utólag azért változtatja meg, mert e viszonyok a szerződések tömegében a gazdaságilag kiszolgáltatott helyzetben lévő felek számára

⁶ Mindez nem jelenti azt, hogy a jogalkotó, ha más módon nem lehetséges a jogi norma megszövegezése, ne használhatna határozatlan jogfogalmakat, ne írhatna elő absztrakt rendelkezéseket, és ne bízhatná egy jogsértés megtörténtének megállapítását bizonyos fokú jogalkalmazói mérlegelésre. A magyar Alkotmánybíróság szerint például nem sérti a jogbiztonságot, ha a jogszabály értelmezésre szorul, illetve ha annak több értelme is lehetséges, amelyek közül a jogalkalmazónak kell az általa eldöntendő esetek megítélése során választania, sem pedig az, ha a jogalkotó taxatív felsorolás helyett példálózó felsorolással határozza meg a jogszerű vagy jogszerűtlen magatartások körét. Ha azonban egy törvényi tényállás túl elvont, szükségtelenül általános, vagyis nemcsak a mérlegelésre, hanem az önkényes jogalkalmazásra is lehetőséget biztosít, úgy az már sérti a jogbiztonság követelményét.

⁷ Visszaható (retroaktív) hatály esetén a jogszabályt a kihirdetése előtt keletkezett jogi tényekre és jogviszonyokra is alkalmazni kell. A visszaható hatály lehet A) *teljes retroaktív hatály*: ha a jogszabályt a kihirdetésekor már teljeseedsbe ment tényekre és lezárt jogviszonyokra is alkalmazni kell; B) *részleges retroaktív hatály*: ha a jogszabályt a kihirdetése előtt keletkezett és a kihirdetésekor még folyamatban lévő jogviszonyoknak a kihirdetést megelőző időszakára is alkalmazni kell. Nem minősül visszaható hatálynak, ha a jogszabályt a kihirdetése előtt keletkezett és a kihirdetésekor még folyamatban lévő jogviszonyoknak csak a kihirdetést követő időszakára kell alkalmazni.

⁸ Így a magyar jogalkotásról szóló 2010. évi CXXX. törvény, azaz a Jat. 2. § (1) bekezdése szerint „jogszabály a hatálybalépését megelőző időre nem állapíthat meg kötelezettséget, kötelezettséget nem tehet terhesebbé, valamint nem vonhat el vagy korlátozhat jogot, és nem nyilváníthat valamely magatartást jogellenessé”, azaz a visszaható hatályú jogalkotás akkor megengedett, ha az minden érintett részére csak jogot biztosít, avagy kötelezettség vagy felelősség alól mentesít, és ezzel más természetes személy vagy más jogalany helyzete nem válik terhesebbé.

túlnyomóan hátrányos, általuk előre nem látható és nekik fel nem róható módon változtak meg);⁹

2/E) *a kellő felkészülési idő követelménye*: a jogalanyoknak nemcsak megismerniük kell tudniuk időben a rájuk vonatkozó szabályokat, hanem megfelelő időt kell nekik biztosítani arra is, hogy e szabályokhoz alkalmazkodni tudjanak, és a jogkövető magatartás feltételeiről gondoskodhassanak;¹⁰

2/F) *a szerzett jogok védelme*: a teljességbe ment, illetve véglegesen lezárt jogviszonyokat érintetlenül kell hagyni;¹¹

2/G) *a bizalomvédelem*: a múltban keletkezett, de a jelenben is – tartósan – fennálló jogokat csak a jövőre nézve, és annak tiszteletben tartásával

⁹ Ez azt jelenti, hogy kivételesen akkor is lehetőség van visszaható hatályú jogalkotásra, ha más személy helyzete terhesőbbé válik, amennyiben a visszaható hatályú jogalkotással elérhető előnyök lényegesen felülmúlják a hátrányokat. A magyar Alkotmánybíróság a devizahiteles szerződések feltételeinek utólagos törvényi módosítása vonatkozásában mondta ki elvi tételként: „[A] tartós jogviszonyok jogszabállyal történő alakítására a *clausula rebus sic stantibus* tételének alkalmazásával kerülhet sor. Eszerint a jogalkotó – akárcsak a bíróság – akkor jogosult a fennálló és tartós szerződési jogviszonyokat módosítani, ha a szerződéskötést követően beállott valamely körülmény folytán a szerződés változatlan tartalommal történő fenntartása valamelyik fél lényeges jogos érdekét sérti, a körülményváltozás nem volt ésszerűen előre látható, továbbá, ha az túlmegy a normális változás kockázatán. A jogszabályi beavatkozásnak pedig további feltétele, hogy a lényeges körülményváltozás társadalmi méretű legyen, vagyis a szerződések nagy tömegét érintse.” 8/2014. (III. 20.) AB határozat, Indokolás [90].

¹⁰ A magyar alkotmánybírósági gyakorlat értelmében például „a jogszabály hatálybalépési időpontjának meghatározásakor figyelemmel kell lenni arra, hogy kellő idő maradjon *a)* a jogszabály szövegének megszerzésére és áttanulmányozására; *b)* a jogalkalmazó szervek számára a jogszabály alkalmazására való felkészüléshez; *c)* a jogszabállyal érintett személyek és szervek számára annak eldöntéséhez, hogy miként alkalmazkodjanak a jogszabály rendelkezéseire az önkéntes jogkövetés személyi és tárgyi feltételeiről való gondoskodáshoz (ABH 1992, 155.). A kellő felkészülési idő követelményének a jogbiztonság elvéből következő lényegi eleme, hogy a jogszabályi rendelkezéseknek mindazok a címzettjei, akik részére a jogszabály új, illetve többletkötelezettségeket ír elő [...], a kötelezettségeiket potenciálisan teljesíteni tudják, és akaratuk ellenére ne kövessenek el kötelezettségzegést, ne valóítsanak meg jogellenes magatartást. [...] Az ABh. leszögezte: »A demokratikus jogállam azonban – sok egyéb mellett – abban is különbözik a diktatúrától, hogy nem él vissza azzal a lehetőséggel, amelyet a jog megismerésének általános érvényű követelménye és az erre alapított felelősségre vonás az állam számára nyújt, hanem kellő törvényi garanciákkal megteremti annak a reális lehetőségét, hogy a jogalanyok valóban megismerhessék a rájuk irányadó jogszabályi rendelkezéseket, s módjukban álljon magatartásukat azokhoz igazítani.«” 6/2013. (III. 1.) AB határozat, Indokolás [233]–[237].

¹¹ Magyarországon az Alkotmánybíróság először 1992-ben foglalkozott e jogállami követelménnyel, amikor kimondta: „A jogbiztonság [...] megköveteli a megszerzett jogok védelmét, a teljességbe ment, vagy egyébként véglegesen lezárt jogviszonyok érintetlenül hagyását, illetve a múltban keletkezett, tartós jogviszonyok megváltoztathatatlanságának alkotmányos szabályokkal való korlátozását.” 11/1992. (III. 5.) AB határozat, ABH 1992, 77., 81. „A jogállam a szerzett jogokhoz csak akkor nyúlhat hozzá, ha ezek a jogok jogellenesen, így például az állampolgárok jogegyenlőségét sértő módon keletkeztek.” 62/1993. (XI. 29.) AB határozat, ABH 1993, 364.,

lehet korlátozni, hogy az e jogviszony kialakítására (például tartós szerződés megkötésére) szolgáló indokokat a jogalkotó tiszteletben tartsa, továbbá hogy az így keletkezett jogok a jövőre nézve se üresedjenek ki;¹²

3. a törvényesség, vagyis hogy

3/A) a jogot formálisan megfelelően kiadott jogforrásokban hirdessék ki,¹³ és

3/B) azok a normatív módon meghatározott címzettek mindegyikére vonatkozzanak.¹⁴

Ezt a formális értelemben vett, elismerésének zenitjét Hans Kelsen elméletével elért jogállamiságot azonban már a 19. században, majd pedig különösen a két világháború között számos kritika érte, legkésőbb a II. világháború után pedig mindenki számára nyilvánvalóvá vált, hogy önmagában nem tartható, mert ebben a formális értelemben a náci jog is „jogállami” volt. Sartori szavaival: „a jogállam (*Rechtsstaat*) léte látszólag eltünteti az igazságtalan jog lehetőségét, és ezzel lehetővé teszi, hogy a jog kérdését a forma, s ne a tartalom kérdésévé tegyék. A jogelmélet formalisztikus irányzata sajnos teljesen szem elől téveszti a függőségi viszonyt, nevezetesen azt, hogy a jog formális meghatározása feltételezi az alkotmányos államot. Így hát [...] olyan gyenge jogi erődítményt emelt, amit könnyűszerrel be lehet venni.”¹⁵

367. A szerzett jogok védelmének funkciója, hogy a normarendszer stabilitását biztosítsa: „[e]z a társadalmi rendnek mint jogi rendnek a megszilárdultsága érzetét kelti”. Tamás András: *Állam- és jogelmélet*. Budapest, Uniós, 1994. 64.

¹² Az Alkotmánybíróság értelmezésében: „A jogalkotó fennálló, tartós jogviszonyokba való beavatkozásának [...] korlátot szabhat a jogbiztonsághoz kapcsolódó bizalomvédelem követelménye. A bizalomvédelem egy jogszabály változatlan fennmaradásához (hatályban maradásához) fűzött megalapozott, a jog által védett várakozás.” 3061/2017. (III. 31.) AB határozat, Indokolás [13].

¹³ A „törvényesség” ilyen értelemben nemcsak formai, hanem tartalmi garancia is, hiszen a törvényi tartalmakra vonatkozóan alkotmányos előírások léteznek, amelyek egyúttal a tartalmi jogállamiságot is szolgálják.

¹⁴ E követelmények ugyanakkor már a korábbi évszázadok filozófiai gondolkodásában megjelentek, így semmiképpen nem állítható, hogy azok 19. századi elismerése előzmények nélküli lenne. Így például Rotterdami Erasmus szerint olyan törvényeket kell hozni, amelyek „igazságosak, a közösségnek hasznosak, a nép előtt ismeretesek”, valamint amelyek „világosak, minden cikornya nélkül érthetők, hogy minél ritkábban kelljen felfogadni embereket – törvénytudókat – és ügyvédek”. Rotterdami Erasmus: *A keresztény fejedelem neveltetése*. Budapest, Európa, 1987. 118. Szintén a kiszámíthatóságra, és ennek előfeltételeként a megismerhetőségre helyezte a hangsúlyt Morus Tamás (vö. Morus Tamás: *Utópia*. Budapest, Franklin Társulat, 1943. 148–149) és Campanella (vö. Tommaso Campanella: *A Napváros*. Budapest, Nippon, 1996. 62) is.

¹⁵ Giovanni Sartori: A törvények uralmától a törvényhozók uralmáig. In Takács Péter (szerk.): *Joguralom és jogállam. Antológia a Rule of Law és a Rechtsstaat irodalmának köréből*. Budapest, ELTE ÁJK, 1995. 240. Ugyanez a magyar Alkotmánybíróság első elnökének, Sólyom Lászlónak a megfogalmazásában: „Nem elég a formális alkotmányosság; az Alkotmány értéktartalma az, ami élővé teszi az Alkotmányt.” Sólyom László: *Az alkotmánybíráskodás kezdetei Magyarországon*.

Így a német nemzetiszocialista jogban „megfelelő” (érvényesen kihirdetett állami jogi normák alapján lefolytatott) eljárási rendben, „megfelelő” felhatalmazással alkotott, megismerhető normák irányították az életet és a halált; a náci embertelenségek tehát ilyen értelemben „jogállami”, kiszámítható körülmények között zajlottak.¹⁶ Emiatt a II. világháború után már egyértelműen konszenzus alakult ki abban, hogy a jogállamiság fogalmát tartalmi jelentéssel kell megtölteni.¹⁷

Ebben kiemelkedő szerepe volt Gustav Radbruchnak, akinek a kiinduló tétele szerint léteznek olyan magasabb rendű erkölcsi elvek, amelyek mint az igazságosság elvei magasabb rendűek minden tételes jognál, és amelyeket a természetjog (észjog) foglal magában. Ezen elvek azonban nem egyedüli értékei a jognak; a jog az igazságosság mellett a célszerűséget (hasznosságot) és a jogbiztonságot is érvényre kell hogy juttassa. A kérdés az, hogy ezek az értékek (amelyeket Radbruch maga „a jog eszméinek” nevez) hogyan viszonyulnak egymáshoz, amennyiben konkrét helyzetekben kizárják egymást („a jogeszmé antinómiái”). Radbruch szerint a három közül a legkevésbé fontos a célszerűség (hasznosság); helyes ugyan, hogy a jog tartsa szem előtt az emberek érdekeit, de ezt csak úgy teheti meg, ha azzal nem sérti a jogbiztonságot és az igazságosságot. Közbülső szinten helyezkedik el a jogbiztonság, amely nem más, mint a jog kiszámíthatósága. Ilyen jellemvonással valamennyi pozitív (tételes, törvényi) jog rendelkezik.¹⁸ Valójában minden olyan esetben, amikor a jogot mindenki számára érthető módon kinyilvánítják, és van egy hatalom, amely az abban foglalt jogok és kötelezettségek tényleges érvényre juttatásáról gondoskodik, a jogbiztonság megvalósul, mert az emberek előre láthatják, hogy milyen magatartások milyen következményeket vonhatnak maguk után.

A legfontosabb azonban az igazságosság. Az igazságosság Radbruch szerint egy formális előírás, amely az arisztotelészi osztó igazságosság alapján azt a követelményt fejezi ki, hogy az egyenlőt egyenlően, az eltérőt pedig az eltérés

Budapest, Osiris, 2001. 141. Míg ugyanis a jogállamiság német felfogása csak „az állami szervek jogszerű működését követeli meg”, addig a *rule of law* „azt is felöleli, hogy a polgárok alkotmányos jogaik biztos tudatában vannak, s élnek is velük”. (Uo.)

¹⁶ A sztálini kommunista (bolsevista) rendszer még ebben a formális értelemben sem volt „jogállami”, ott ugyanis az állami szervek a saját normáikat is megsértették. Az 1936-os sztálini (buharini) alkotmány szövege ugyanis abban a korban rendkívül modernnek számított, és tartalmazta az összes jogot, amit akkoriban csak biztosítandónak véltek a fejlett világban, csakhogy e deklarált normák közül semmi nem érvényesült. Az alkotmány csak egy Patyomkin-álca volt, amelyet a rendszer napi szinten vett semmibe.

¹⁷ Szigeti Péter és Takács Péter megfogalmazásában „[e]gy jogállam- vagy joguralom-felfogás akkor válik *materiálissá*, amikor tartalmilag is kijelöli azokat a határokat, amelyeket a jogalkotónak nem szabad átlépnie, vagy amelyeket – éppen ellenkezőleg – meg kell haladnia”. Szigeti–Takács (2004): i. m. 209.

¹⁸ Lényegileg e követelményt tartalmazta a formális jogállamiság elve.

mértéke szerint kezeljük (de nem határozza meg az egyenlőség és a különbözőség megállapításához szükséges szempontokat, így adott esetben vitatható lesz, mikor tartottuk be az egyenlőkénti értékelés követelményét, és mikor nem). Ha a jogbiztonság (a pozitív jog betartásának kötelezettsége) és az igazságosság (az egyenlőség eszméje) ütközik, akkor mindaddig a jogbiztonságot kell érvényre juttatni, ameddig az igazságtalanság nem „nyilvánvaló”; ugyanis maga a jogbiztonság (a kiszámíthatóság) is az igazságosság egyfajta (korlátozott) megnyilvánulása, hiszen az egységes jogalkalmazás, a jog szerinti, mindenkiel szemben azonos módon történő eljárás a formális igazságosság követelményének érvényre juttatását jelenti. Ha azonban a tételes jogszabály oly mértékben ellenkezik az igazságossággal, hogy ezen ellentét „nyilvánvaló”, vagyis az annyira elviselhetetlen, hogy a törvény már nem alkalmazható, akkor a jogbiztonság, a törvény következetes érvényre juttatása meg kell hogy hátráljon az igazságossággal szemben.¹⁹ Adott esetben ugyan nehéz vagy egyenesen lehetetlen egyértelmű határvonalat húzni egyfelől a „pusztán igazságtalan”, de a jogbiztonság érdekében betartandó, másfelől a túlnyomóan igazságtalan és ezért félreteendő törvény (mint „helytelen jog”) között; de lehetséges határvonalat húzni a jog (így a helytelen jog) és a jogi jelleggel nem rendelkező előírások között.

Nélkülözi a jogi jelleget, így a jogbiztonság eszméje sem hívható fel például abban az esetben, ha az egyenlők elbírálásának igényét nyíltan tagadják (így akkor, ha bizonyos embereket alacsonyabb rendűnek tekintenek, mint másokat), vagy ha nyíltan részérdekeket (pártérdekeket) foglalnak jogszabályba és tesznek kötelezővé mindenki számára. Ilyen esetben törvényekről beszélhetünk ugyan, de jogról (amelynek része kell hogy legyen az igazságosság) nem. Mivel az úgynevezett „náci jog” ellenkezett az egyenlőség eszméjével, és tagadta az alapvető emberi jogokat, ezért nem tarthat igényt a „jog” elnevezésre; az pusztán „törvény”, amely annyira nyilvánvalóan igazságtalan volt, hogy nélkülözte a jogi jelleget. Az ilyen törvényekkel szemben (minthogy az nem jog) az engedelmisséget meg lehet, sőt meg kell tagadni: a természetjog a tételes jog felett áll, és az igazságosság érdekében az állam által alkotott és hatalmi eszközökkel is kikényszerített törvényt nem kell és nem szabad betartani.²⁰

¹⁹ Gustav Radbruch: *Gesetzliches Unrecht und übergesetzliches Recht. Süddeutsche Juristen-Zeitung*, 1. (1946), 5. 105–108.

²⁰ Különösen igaz ez Radbruch szerint a bírókra: mivel „[a] bírói ethosnak minden áron – a bíró élete árán is – az igazságosságra kell törekednie”, ezért az a bíró, aki a jogi jelleget nélkülöző (például zsidókat bűntudó személyeket vagy háborús dezertőröket halálra ítélni rendelő) náci törvényeket alkalmazta, nem pusztán erkölcstelen cselekedetet követett el, amelyért a lelkiismeretével tartozik elszámolni, hanem jogtalan (az igazságosságot képviselő természetjoggal mint az emberek számára legfelsőbb szintű normával szemben álló) tettet hajtott végre. Gustav Radbruch: *Törvényes jogtalanság és törvényfeletti jog*. In Varga Csaba (szerk.): *Jog és filozófia. Antológia a század első felének kontinentális jogi gondolkodása köréből*. Budapest, Osiris, 1998. 193.

A materiális jogállamiság eszméje (a jogállam fogalmának tartalmi-szubsztantív felfogása) tehát végső soron (nem csak Radbruchnál) természetjogi eredetű, amely „a törvény az törvény” kitétele mellé további, erkölcsi eredetű szempontokat helyez.

A materiális jogállamisághoz tartozik:

1. alapfeltételként *a formális jogállam minden követelménye;*
2. *bármely jog megsértésének érdemi* – ítélkezési tevékenységükben és státuszukban is független, pártatlan, elfogulatlan, csak a törvényeknek alávetett *bírók általi – elbírálása*, beleértve a közigazgatási szervek jogellenes aktusainak bírósági felülvizsgálatát, azaz a közigazgatási bíráskodást is;²¹
3. *az emberi jogok védelme;*
4. *a jogegyenlőség;*²²
5. *a pluralizmus:*
 5/A) szűkebb értelemben: a többpártrendszer pusztá léte (versengő, egyenlő közjogi feltételek közepette működő pártok működése),
 5/B) tágabb értelemben: általános és egyenlő aktív és passzív választójogon, valamint előre lefektetett és a választók akaratát reprezentáló

Mindezért Radbruch szerint egy, a természetjognak megfelelő későbbi („jogállami”) jogrendszerben formálisan (tételes jogilag) is felelősségre vonható kell hogy legyen, még akkor is, ha egyébként alappal tarthatott attól, hogy az igazságtalan törvények alkalmazásának mellőzése (a törvények érvényre juttatásának megtagadása) miatt az ő élete is veszélybe kerülhet. Vagyis Radbruch szerint az alapvető erkölcsi-igazságossági elvekkel szemben álló normaszöveg nem jog, csak pusztá törvény, és a neki való engedelmeskedést természetjogi alapon meg lehet, sőt meg kell tagadni (illetve ha valaki mégis a természetjoggal ellentétes törvények szerint járt el, noha tudnia kellett, hogy azok nyilvánvalóan igazságtalanok, úgy a későbbi jogállami tételes jog a természetjogi elvárásokkal ellentétes ezen korábbi magatartást – mint jogellenes cselekményt – utólag szankcionálhatja).

²¹ A közigazgatási bíráskodás léte független a különálló közigazgatási bíróságok lététől; az akkor is megvalósul, ha e jogállami funkciót a rendes (például a polgári) bíróságok látják el.

²² A jogegyenlőség materiális követelménye több, mint az a tisztán formális követelmény, hogy a törvények a normatív módon meghatározott címzettek mindegyikére vonatkozzanak; ez utóbbi ugyanis még lehetővé teszi, hogy a törvények releváns tulajdonságaikban azonos személyeket eltérő módon kezeljenek, azaz diszkrimináljanak (tehát csak annyit követel meg, hogy a törvény a címzettek között ne tegyen különbséget, azt azonban nem várja el, hogy a törvénynek mindenki címzettje legyen, akik releváns tulajdonságaikban egymáshoz hasonlóak), míg a jogegyenlőség már azt is tiltja, hogy a törvények a címzetti körben válogassanak, amennyiben a válogatásnak nincs észszerű, morálisan védhető oka. Megjegyzendő, hogy a jogirodalomban van olyan nézet, amely szerint a jogegyenlőség elvéből önmagában emberi jogok következnek, ezeket az emberi jogokat tehát nem kell a materiális jogállamiság külön részének tekinteni; így Kis János szerint „a törvény előtti egyenlőség elvéből egy sor további klasszikus emberi jog következik, így a vallások politikai egyenlősége, a hivatalviselés születéshez vagy anyagi helyzetéhez való kötésének tilalma, és így tovább”. Kis János: *Vannak-e emberi jogaink?* Paris, Dialogues Européens, 1988. 158–159.

eredményt adó szabályokon alapuló, rendszeres időközönként tartott szabad választások léte;

6. *a hatalommegosztás*;²³
7. *a demokrácia (és a demokratikus legitimáció)*, vagyis hogy az alapvető döntéseket a nép egésze által választott vagy a nép egésze részvételével működő törvényhozó testület többsége hozza, és hogy minden közhatalmi döntés visszavezethető legyen (közvetlenül vagy közvetve) a nép többségi akaratára.²⁴

A formális és a materiális jogállamiság megkülönböztetése ugyan nem általános, annak magyarázó ereje miatt azonban e distinkció fenntartása célszerű. Annak ellenére továbbá, hogy a jogállamiság konkrét értékeihez vagy elemeihez az egyes szerzők nem pontosan ugyanazokat a dolgokat sorolják, ezek összességükben mégis a fent bemutatott értékek körét teszik ki.

Így például Albert Venn Dicey szerint a *rule of law* hármas jelentéssel bír. Egyrészt a kormánynak nem lehet önkényes hatalma, vagyis a végrehajtó hatalom szervei csak akkor járhatnak el bárkivel szemben, ha az ország rendes bíróságai az állandó törvények alkalmazásával a jog által meghatározott eljárási rendben lefolytatott eljárás során megállapították, hogy az illető jogsértést követett el. Másrészt mindenki alá kell hogy legyen vetve a rendes bíróságok által alkalmazott közönséges jognak, azaz mindenkinek a cselekményeit, rangjukra tekintet nélkül, ugyanazok a bíróságok ugyanazon szabályok alapján kell hogy elbírálják. Harmadszor az alkotmányjog általános elvei vagy szabályai (például a személyes szabadság) nem forrásai, hanem következményei kell hogy legyenek a bíróságok által meghatározott és elismert egyéni jogoknak (aminek az az értelme, hogy így azokat egy formális aktussal megváltoztatni sem lehet, lévén az általános alkotmányos kultúra részei, nem pedig pozitív jogi termékek).²⁵

²³ A hatalommegosztás problémája jelen keretek között nem tárgyalható; annak – akár csak felszínes – bemutatása terjedelmileg és tematikailag is szétfeszítené e tanulmány kereteit. A kérdés mélyebb elemzéséhez lásd például: Csink Lóránt: *Mozaikok a hatalommegosztáshoz*. Budapest, Pázmány Press, 2014; Sári János: *A hatalommegosztás*. Budapest, Osiris, 1995; Mezey Barna (szerk.): *Hatalommegosztás és jogállamiság*. Budapest, Osiris, 1998; Takács Albert: A hatalommegosztás elve az alkotmányos értékek rendszerében. *Pro Publico Bono*, (2011), 1. klsz. 18–42; Tóth J. Zoltán: A hatalommegosztásról. In Furkó Péter (szerk.): *Az önképtől és tudásreprezentációtól a hatalommegosztásig. Tanulmányok a bölcsészettudomány, a hittudomány és a jogtudomány területeiről*. Budapest, KRE – L'Harmattan, 2019. 249–265.

²⁴ A demokrácia fogalmi problémájának elemzésétől jelen írás keretei között eltekintünk. Utalunk azonban arra, hogy a demokrácia – a jogállamisághoz hasonlóan – sokértelmű kifejezés, amelynek jelentéstartalma csak szűkíthető, de teljes egzsátsággal nem határozható meg.

²⁵ Vö. Albert Venn Dicey: A jog uralma. In Takács Péter (szerk.): *Joguralom és jogállam. Antológia a Rule of Law és a Rechtsstaat irodalmának köréből*. Budapest, ELTE ÁJK, 1995. 23–29.

Joseph Raz „a joguralom eszméjéből levezethető elvek” közül fontosabbakként a következőket emeli ki: a jogszabályoknak a jövőre kell irányulniuk, egyértelműnek és kihirdetetteknek kell lenniük; a jogszabályoknak viszonylag állandóknak kell lenniük; a partikuláris szabályokat (rendeleteket) a kihirdetett, állandó, egyértelmű és általános szabályok rendelkezéseinek megfelelően kell megalkotni; a bírák függetlenségét biztosítani kell; a természetes igazságosság szabályait be kell tartani; a bíróságoknak felülvizsgálati joggal kell rendelkezniük a többi elv megvalósulásának megítélését illetően; a bíróságoknak könnyen hozzáférhetőeknek kell lenniük; a bűnüldöző szervek diszkrecionális joga ne ronthassa le a jogot.²⁶

Robert von Mohl pedig a jogállamiság lényegét az egyéni jogok biztosításában látta; szerinte jogállam az az állam, amely elismeri és garantálja legalább a törvény előtti egyenlőséget, a boldogság keresésének jogát (azt a jogot, hogy mindenki „a meg nem tiltott életcélok felé törekedjen”), a közügyekben való egyenlő részvételi lehetőséget, a személyes szabadságot (mint a szolgaság tilalmát), a gondolat- és szólásszabadságot, a vallásszabadságot, a mozgásszabadságot és az egyesülési szabadságot.²⁷

Utolsóként a jogállam tartalmi elemeinek meghatározására a kortárs magyar jogtudományban született kísérleteket, illetve azok közül kettőt, Szilágyi Péter és Tamás András kategorizálását mutatjuk be.

Szilágyi Péter szerint a jogállamiság általános elfogadott elvei, követelményei körébe a következők tartoznak:

„1. a törvények uralma, alkotmányossága és elsőbbsége; 2. az alapvető emberi jogok elismerése és garantálása; 3. a hatalmi ágak megosztásának elve; 4. a közigazgatás törvényhez kötöttsége, a törvényi fönttartás és fölhatalmazáshoz kötöttség elve; 5. a törvényhozás és a közigazgatás döntéseinek bírói felülvizsgálhatósága (alkotmány- és közigazgatási bírósághoz); 6. a bírói függetlenség elve; 7. a jogbiztonság elve, az állami cselekvés kiszámíthatósága; 8. a bírák törvényhez kötöttsége; 9. az ügyvézi tevékenység legalitásának elve; 10. a törvényes bíróhoz, a jogi meghallgatáshoz és ügyvédi védelemhez való jog; 11. a jogorvoslati jogosultság elve; 12. visszaható hatály tilalma, nullum crimen, nulla poena sine lege elve (csak az bűncselekmény, amit a törvény annak nyilvánít, és csak a törvényben meghatározott büntetés szabható ki); 13. a jogkorlátozások indokoltságának és arányosságának elve”.²⁸

Végül Tamás András azon jogi elveket, amelyek a jogállamok közös tulajdonságait jelentik, tíz pontban határozza meg:

²⁶ Vö. Joseph Raz: A joguralom értéke. In Takács Péter (szerk.): *Joguralom és jogállam. Antológia a Rule of Law és a Rechtsstaat irodalmának köréből*. Budapest, ELTE ÁJK, 1995. 119–122.

²⁷ Vö. Robert von Mohl: Jogállam. In Takács Péter (szerk.): *Joguralom és jogállam. Antológia a Rule of Law és a Rechtsstaat irodalmának köréből*. Budapest, ELTE ÁJK, 1995. 35–36.

²⁸ Szilágyi Péter: *Jogi alaptan*. Budapest, ELTE Eötvös, 2014. 231.

„1. Hierarchikusan felépített jogrendszer, amelynek csúcsán az alkotmány helyezkedik el. 2. A törvényalkotás kötött az alkotmányos rendhez. 3. A törvényalkotás tárgykörei törvényesen rögzítettek. 4. Jogszabálynak visszaható hatálya nem lehet. 5. A jog biztosítsa az alapvető emberi jogokat. 6. Kormányzás és közigazgatás alávetett a törvényeknek, és jogot nem sérthet. 7. Jobbiztonság. 8. Az állampolgárok közigazgatási alanyi jogait közigazgatási bíraskodás biztosítja. 9. A jogszolgáltatásban az egyént megillető bizalmi elv. 10. Alkotmánybíraskodás: az alkotmányosság biztonsága.”²⁹

Összességében látható tehát, hogy a jogállam, jogállamiság fogalmának legtöbb eleme mindegyik meghatározásban, tartalmi felsorolásban hasonló, így e fogalom használata a politikai filozófiai diszkurzusban és a közbeszédben nem értelmetlen. Bár az elnevezések és az általános kategóriák konkrét klasszifikációja eltérhet, a jogállam kategóriájának valójában *létezik* olyan alapvető, minimális tartalma, egy „legnagyobb közös osztó”, amely nélkül egy állam jogállami jellegéről nem beszélhetünk.

²⁹ Tamás (1997): i. m. 166.

Irodalomjegyzék

- Campanella, Tommaso: *A Napváros*. Budapest, Nippon, 1996.
- Csink Lőránt: *Mozaikok a hatalommegosztáshoz*. Budapest, Pázmány Press, 2014.
- Dicey, Albert Venn: A jog uralma. In Takács Péter (szerk.): *Joguralom és jogállam. Antológia a Rule of Law és a Rechtsstaat irodalmának köréből*. Budapest, ELTE ÁJK, 1995. 21–32.
- Elliott, Catherine: *French criminal law*. New York, Routledge, 2011.
- Kis János: *Vannak-e emberi jogaink?* Paris, Dialogues Européens, 1988.
- Kis János: *Alkotmányos demokrácia*. Budapest, Indok, 2000.
- Mezey Barna (szerk.): *Hatalommegosztás és jogállamiság*. Budapest, Osiris, 1998.
- Mohl, Robert von: Jogállam. In Takács Péter (szerk.): *Joguralom és jogállam. Antológia a Rule of Law és a Rechtsstaat irodalmának köréből*. Budapest, ELTE ÁJK, 1995. 32–37.
- Morus Tamás: *Utopia*. Budapest, Franklin Társulat, 1943.
- Neumann, Franz: *The rule of law. Political theory and the legal system in modern society*. Leamington Spa, UK – Dover, NH, Berg, 1986.
- Neumann, Franz: Jogállamiság és szuverenitás. In Takács Péter (szerk.): *Joguralom és jogállam. Antológia a Rule of Law és a Rechtsstaat irodalmának köréből*. Budapest, ELTE ÁJK, 1995. 229–238.
- Radbruch, Gustav: Gesetzliches Unrecht und übergesetzliches Recht. *Süddeutsche Juristen-Zeitung*, 1. (1946), 5. 105–108.
- Radbruch, Gustav: Törvényes jogtalanság és törvényfeletti jog. In Varga Csaba (szerk.): *Jog és filozófia. Antológia a század első felének kontinentális jogi gondolkodása köréből*. Budapest, Osiris, 1998. 187–194.
- Raz, Joseph: A joguralom értéke. In Takács Péter (szerk.): *Joguralom és jogállam. Antológia a Rule of Law és a Rechtsstaat irodalmának köréből*. Budapest, ELTE ÁJK, 1995. 116–131.
- Rotterdami Erasmus: *A keresztény fejedelem neveltetése*. Budapest, Európa, 1987.
- Sartori, Giovanni: A törvények uralmától a törvényhozók uralmáig. In Takács Péter (szerk.): *Joguralom és jogállam. Antológia a Rule of Law és a Rechtsstaat irodalmának köréből*. Budapest, ELTE ÁJK, 1995. 239–246.
- Sári János: *A hatalommegosztás*. Budapest, Osiris, 1995.
- Sólyom László: *Az alkotmánybíráskodás kezdetei Magyarországon*. Budapest, Osiris, 2001.
- Szigeti Péter – Takács Péter: *A jogállamiság jogelmélete*. Budapest, Napvilág, 2004.
- Szilágyi Péter: *Jogi alaptan*. Budapest, ELTE Eötvös, 2014.
- Takács Albert: A hatalommegosztás elve az alkotmányos értékek rendszerében. *Pro Publico Bono*, (2011), 1. klsz. 18–42.
- Tamás András: *Állam- és jogelmélet*. Budapest, Unió, 1994.
- Tamás András: *A közigazgatási jog elmélete*. Budapest, Szent István Társulat, 1997.
- Tóth J. Zoltán: A hatalommegosztásról. In Furkó Péter (szerk.): *Az önképtől és tudásreprezentációtól a hatalommegosztásig. Tanulmányok a bölcsészettudomány, a hittudomány és a jogtudomány területeiről*. Budapest, KRE – L'Harmattan, 2019.